

УДК [35.077.1:94](477) "17/19"

Т. С. ГАРАЩУК*

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДВОРЯНСКИХ ДЕПУТАТСЬКИХ
ЗІБРАНЬ УКРАЇНИ (кінець XVIII – початку XX ст.)**

Студіюється джерельна база, що містить інформацію про загальну організацію процесів діловодства в дворянських депутатських зібраннях України кінця XVIII – початку XX ст. Аналізується комплекс джерел, умови його виникнення, рівень, ступінь інформативності та збереженості.

Ключові слова: дворянські депутатські зібрання; організація діловодства; законодавчі акти; відомча нормативна документація; протоколи та журнали засідань; епістолярні джерела.

Функціонування дворянських депутатських зібрань як станової установи було й залишається об'єктом дослідження багатьох наукових напрямів: історії державних установ, права, джерелознавства, архівознавства тощо. Однак наукових розвідок, присвячених висвітленню питань організації діловодства в зазначених установах та їх офіційного документованого спілкування з іншими адміністративними установами інституту тогочасного державного управління, дотепер залишається обмаль.

За досліджуваній період відклався комплекс джерел з історії дворянських депутатських зібрань України, які згруповано відповідно до загальноприйнятих класифікаційних схем: законодавча та відомча нормативна документація, спогади та мемуари, архівні документи. Їх аналіз варто розпочати з законодавчих актів, що встановлювали норми функціонування станових установ та вносили вимоги, згідно з якими відбувалася організація діловодства в установах.

Особливістю діловодства XIX ст. є те, що його важливі підвалини затверджувались законодавчо, тому до опублікованих джерел належать законодавчі акти, що ввійшли до Повного зібрання законів та Зводу законів Російської імперії. Для нашого дослідження Повне зібрання є універсальним джерелом, в якому найповніше представлено закони Російської держави кінця XVIII – початку XIX ст. Воно поглинає усі публікації узаконень, офіційних і неофіційних видань, бо засновувався цей кодифікаційний корпус для контролю й збереження оригінальних текстів законодавчих документів. Від інших видань Повне зібрання різниться повнотою, стрункою, історично пов'язаною системою розмі-

* *Гарашук Тетяна Степанівна* – кандидат історичних наук, заступник начальника відділу формування НАФ та діловодства Державного архіву Житомирської області.

щення та текстовою адекватністю, яка досягнута звіркою опублікованих узаконень з їх оригіналами.

Перше видання зібрання законів було видано в 1830 р., куди ввійшло понад 30 тис. законодавчих актів, починаючи від Соборного уложення 1649 р. і до 19 листопада 1825 р. Одразу готувалося Друге видання, в якому було вміщено законодавчі акти до 1 березня 1881 р. Останнє, Третє видання, виходило щорічно до 1916 р., хронологічно охоплювало період з березня 1881 р. до кінця 1913 р. До Повного зібрання законів ввійшли всі законодавчі акти, незалежно від їх чинності. Тому що метою його видання було не тільки оприлюднення для практичного щоденного використання, але й для збереження цілісного законодавчого комплексу. Проте, за словами Л.В. Виноградової, Повне зібрання законів Російської імперії має значні лакуни. Низка актів не потрапила до його складу з політичних міркувань. Проведений підрахунок у 1870 р. показав, що за час з 1649 р. по 1865 р. у Повному зібранні надруковано 42860 актів, а в архівних фондах за 1704–1865 рр. їх було 124177 [1, с. 114].

Наступна публікація законодавчих актів здійснювалася в Зводі законів Російської імперії, який був виданий у 1832 р. та набув чинності з 1 січня 1835 р. Особливістю було те, що до видання увійшли тільки чинні законодавчі норми, систематизовані тематично, на відміну від хронологічного принципу Повного зібрання. Вони охоплювали період від початку XVIII ст. до 1 січня 1832 р. Друге видання зводу вийшло в 1842 р., третє – в 1857 р. До того ж Звод законів тільки протягом першої половини XIX ст. видавався тричі, доповнювався 29 пропозиціями, спонукав до самостійного видання декількох галузевих та регіональних зведень. Це єдине друковане джерело, що містить положення про всі вищі (окрім Синоду) та центральні установи. Проте Звод законів Російської імперії як історичне джерело використовується рідше, аніж Повне зібрання законів. Деякі дослідники вважають, що Звод законів нерідко прирівнював приватні випадки й загальні норми. Окрім того, правила і форми діловодства, що наведені в додатках до Зводу, також отримали силу закону та стали використовуватися [2, с. 21].

Практично одночасно з підготовкою Зводу законів ішла кодифікація провінційних законів: прибалтійських, остзейських і західно-руського краю або, як вони в той час називалися, “Узаконения для губерний от Польши присоединённых и малороссийских на особых правах состоящих”. Згідно з пропозицією М. М. Сперанського, що відразу відчув відмінність регіональних законів від російських, у губерніях створювалися комітети для збирання місцевих законів. Закони навіть мали укладатися двома мовами – польською та російською. Але події 1830–1831 рр. (польське повстання) призвели до того, що проект зводу місцевих законів західних губерній не отримав вищої законодавчої

санкції, лише окремі його статті після відповідного доопрацювання були внесені до Повного зібрання. Як зазначає В. С. Шандра, впродовж усього XIX ст. цей пласт законодавчих актів не був затребуваний практикою. Проте на початку XX ст. чи не єдиний уцілілий його примірник, що зберігся в бібліотеці Петербурзького університету, був опублікований з метою наукового вивчення як історичної та юридичної пам'ятки [3, с. 12–13].

Законодавчі акти дореволюційної Росії, принаймні більша їх частина, опубліковані, що справляє враження можливого полегшеного користування ними як історичними джерелами. Проте слід погодитися з думкою Г.М. Горфейна про те, що вивчення видань законів свідчить, що всі значні трансформації відображалися в них, а дрібні (наприклад, створення столів, відділень) – далеко не повністю [4, с. 76].

Першим у низці законодавчих актів варто назвати “Жалованную грамоту дворянству” [5] 1785 р., що встановила й зміцнила правовий, соціальний та політичний статус дворянства, підтвердивши й розширивши його станові права та привілеї. Вперше було регламентовано структуру, функції, корпоративні права й напрями функціонування дворянських інституцій. Грамота має досить складну структуру. Складається вона з розширеної преамбули, статей, тлумачень, роз'яснень, зустрічаються також примітки. У тлумаченнях іноді містяться роз'яснення, що підкріплюються цитуванням деяких указів Петра I.

Проте щодо документування, тобто фіксування інформації, оформлення документів та складання їх текстів, ретельно регламентується тільки порядок оформлення дворянської родовідної книги в губерніях. Для внесення в ці книги записів, які були юридичною основою визнання дійсності дворянського звання, вимагалися докази – орієнтовний їх перелік наводиться у відповідних статтях. Щодо процесів роботи з документами (які складалися з одержання-відправлення, опрацювання, реєстрації, обліку, архівного зберігання), Грамота містить вказівку, що докази про дворянське походження в зібрання мають подаватися на розгляд або в оригіналах, або в засвідчених копіях і що зібрання повинно мати свою печатку та архів.

Іншої інформації стосовно організації діловодства в дворянських депутатських зібраннях Грамота не містить. У фондах депутатських зібрань знаходимо посилення на норми Генерального регламенту [6] 1720 р. та “Учреждения для управления губерний Всероссийской империи” [7] 1775 р. Обидва нормативно-правові акти були видані ще до створення дворянських депутатських зібрань, тому і не вносили їх у свій перелік. Генеральний регламент установлював посадові обов'язки в колегіях, визначав порядок обговорення справ у колегіях, організацію діловодства, відносини колегій із Сенатом та місцевими органами влади. Документ складається з невеликого вступу та 56 розділів, також має

тлумачення слів іншомовного походження, що вживаються у ньому. Документування, зокрема оформлення журналів і протоколів – основних видів документів зібрань – відбувалося на основі норм Регламенту. С. В. Сельченкова, що брала участь у підготовці багатьох сучасних нормативно-правових актів, методичних розробок у сфері діловодства, вважає, що журнальна форма реєстрації використовується на українських територіях з часів правління Петра I. Відтоді вона не зазнала принципових змін, і дотепер ця форма має багатьох прихильників [8, с. 160].

Третім у низці законодавчих актів варто назвати “Учреждения для управления губерний Всероссийской империи” 1775 р., що не тільки встановлювало систему управління та суду в губерніях і повітах, визначивши становий принцип судочинства, але й визначало порядок листування між “владою та місцями”, тобто листування між створеною ним ієрархічною системою відносин. Хоча проект “Учреждений” передбачав те, що зазначений закон не мав діяти в Прибалтиці, Україні та у Сибіру, проте в затвердженому тексті така примітка була відсутньою. Але варто відзначити, що “Учреждения” в цих регіонах спочатку не діяли. Тільки в 1782 р. був виданий спеціальний акт про набуття ними чинності на території України [9, с. 169].

Проте “Учреждения” не регламентувало процедуру вирішення справ та руху документів, правила оформлення документів та правила ведення архіву. Через те значна частина нормативних актів, що регламентували організацію діловодства в дворянських депутатських зібраннях, стала результатом ініціативи на місцях, оскільки на питання, які виникали в ході повсякденної роботи зібрань, не завжди знаходилися відповіді.

Крім основних, у полі нашого зору перебували й інші законодавчі акти, які у вигляді указів надходили з Сенату, з Герольдії та її департаменту. Також аналізувалися відомчі, міжвідомчі акти спеціально створених урядових комітетів і комісій при відповідних міністерствах та їх департаментах, що доповнювали чи уточнювали акти вищого законодавчого органу імперії. Значна частина нормативних актів, які регламентували організацію діловодства в дворянських депутатських зібраннях, стали результатом ініціативи на місцях.

Поряд із законодавчими актами, що склали джерельну базу дослідження, значною репрезентативною групою стали документи, які зберігаються в Державних архівах трьох областей: Житомирської, Київської та Чернігівської. Документи Волинського дворянського депутатського зібрання знаходяться в Державному архіві Житомирської області (ф. 146) та мають 6673 одиниці зберігання за 1802–1917 рр. Окремі ділові папери належать до більш раннього періоду – XVI–XVIII ст. Відкрилось зазначене зібрання у зв'язку з утворенням Волинського наміс-

ництва в 1796 р. відповідно до іменного указу від 5 липня 1795 р. [10]. У фонді Волинського дворянського депутатського зібрання зберігаються справи про дворянське походження шляхетських родів, систематизовані в описах в алфавітному порядку. Ці документи відображають історію шляхетських родів протягом багатьох поколінь, тому становлять цінну частину фонду. Не менш цікавими є родовідні книги дворян Волинської губернії, в яких зібрані генеалогічні та геральдичні матеріали – зображення генеалогічних дерев та гербів шляхетських родів.

Особливий інтерес становлять діловодні документи, що виникли безпосередньо в результаті діяльності Волинського дворянського депутатського зібрання. Серед таких ділових паперів можна виокремити ті, що забезпечували прийняття та реалізацію управлінських рішень (журнали та протоколи), і ті, що забезпечували документообіг (журнали реєстрації вхідних та вихідних документів, реєстри, настільні реєстри). Зазначені ділові папери дозволяють прослідкувати порядок документування (склад документів та їх оформлення) й організацію роботи з документами (провадження справ, їх рух, архівне зберігання) в самому зібранні. Варто окремо зупинитися на журналах та протоколах засідання зібрання, де фіксувалися час і дата їх проведення, склад учасників, детальний перелік обговорюваних питань і прийнятих рішень. Важливими для нашого дослідження стали документи слухань, що відбувалися в той період, коли працювали ревізійні комісії. Їхні зауваження з приводу формування та оформлення справ, реквізитів документів дають нам уяву про вимоги щодо організації діловодства. Цінними є доповіді секретаря дворянства та рапорти архіваріуса, у яких порушувалися питання про склад канцелярії зібрання, її роботу, розподіл обов'язків між канцелярськими службовцями, про впорядкування справ та передачу їх на зберігання до архіву. Частково простежуються процеси експертизи цінності документів. Слід особливо підкреслити значення протоколів засідань як основного документа дворянських депутатських зібрань.

Окрім того, репрезентативною групою є документи Чернігівського дворянського депутатського зібрання (ф. 133), який містить 737 одиниць зберігання та охоплює період 1661–1916 рр., а також фонд предводителя дворянства Новгород-Сіверського намісництва (ф. 86), що охоплює 1772, 1782–1795 рр. та містить 40 одиниць зберігання. Сенатським указом від 16 березня 1781 р. були створені Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва. Чернігівське дворянське депутатське зібрання було створено відповідно до Грамоти 1785 р., а документи предводителя дворянства Новгород-Сіверського намісництва з'явилися у результаті заснування намісництва в 1782 р., ліквідованого в 1796 р.

У 1796 р., згідно з іменним указом Павла I від 30 листопада “О возстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам” [11], скасовувалися Новго-

род-Сіверське, Київське, Чернігівське, Катеринославське намісництва й утворювалася Малоросійська губернія, куди увійшли землі Чернігівського, Новгород-Сіверського намісництва, лівобережна частина Київського намісництва, сім повітів Єкатеринославського намісництва. Співіснували дві назви губернського правління – Малоросійське та Чернігівське. 27 лютого 1802 р. Малоросійська губернія поділилась на дві губернії – Чернігівську та Полтавську. Цей складний адміністративно-територіальний поділ вплинув на зміст та кількість документів фонду Чернігівського дворянського депутатського зібрання, оскільки маємо частину документів Київського, частину Новгород-Сіверського намісництв, а також документи Полтавської, Новоросійської та Єкатеринославської губерній. Ступінь збереженості вказаного фонду порівняно з аналогічним Волинської губернії є значно меншим. Відсутні повністю укази Сенату та журнали засідань. Значну цінність мають справи про присвоєння різних чинів служителям присутствених місць (копії наказів та формулярні списки про службу різних чиновників), про кількість вирішених та невирішених справ у Чернігівському дворянському депутатському зібранні.

Також значущим є фонд Київського дворянського депутатського зібрання (ф. 782), що зберігається в Державному архіві Київської області та складається з 15514 справ за 1795–1917 рр. Досить непогано збереглися протоколи зібрання, вхідні, вихідні та настільні реєстри. Повністю збереглися укази Сенату, що надходили за час існування зібрання і стали джерелом для вивчення норм та правил, з допомогою яких формувалися справи про дворянське походження та надавалися на перевірку в Герольдію.

Низку використаних джерел завершує остання, але теж значна група – епістолярні джерела – записки, мемуари, спогади, листи. В цілому зазначені джерела привертали увагу дослідників. У 1968 р. на науковій конференції в Державному історичному музеї було поставлене питання про вивчення приватного листування як одного з найважливіших видів письмових джерел. Як зазначає Т.Г. Кучина, з кінця 60-х років ХХ ст. листи (поряд із щоденниками та мемуарами) широко та успішно використовувалися для вивчення проблем внутрішньої політики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (праці П.А. Зайончковського, Ю.Б. Соловйова). Особливо дослідниця акцентує увагу на листах як джерелах, що зберегли живі розмовні інтонації, мову, притаманну саме вказаному часу і середовищу. Думки, почуття, враження, що зафіксовані в листах, є цінними для побудови соціально-психологічних характеристик людей чи суспільних груп, що вивчаються. Недоліком Т.Г. Кучина вважає ігнорування епістолярних комплексів, що належать рядовим та середнім представникам різних соціальних груп кінця ХІХ – початку ХХ ст. [12, с. 41, 46].

У сучасній науковій літературі вже зверталась увага на необхідність уведення в науковий обіг ігнорованих у радянські часи фамільних архівних зібрань української старшини та дворянства, які включають різноманітні офіційні та приватні джерела, філософські, історичні, літературні праці та записки власників архівів, без яких неможливо вивчити політику російського уряду та розвиток суспільно-політичної думки в Україні.

На початку XIX ст. Герольдія почала все частіше видавати укази про відмову в дворянстві багатьом шляхетним українським родинам. У зв'язку з цим розпочався громадський рух, який набрав ознак політичної боротьби. З середовища дворянства вийшла ціла плеяда істориків-аматорів, які почали збирати та систематизувати актові та нормативні джерела, на основі яких з'явилася низка історико-правових записок. Проблематика "Записок" вийшла далеко за межі питання про дворянський статус української соціальної еліти, тому що Герольдія заперечувала історичні заслуги предків претендентів на дворянство, тобто увесь історичний досвід Гетьманщини, оскільки суспільно-політичний статус, доля національної еліти в символіко-знаковій системі традиційного суспільства визначали ступінь державного суверенітету.

Історико-правові записки з'явилися як реакція на політику уряду в особі Герольдії, яка фактично поставила під сумнів усю українську національну державну традицію. Л. В. Дячук поділяє їх на три етапи: 1) записки, що з'явилися у Чернігівській губернії в 1805–1806 рр., авторами яких були Роман Маркович, Тимофій Калинський та Микола Стороженко; 2) записки полтавського дворянства 1808–1809 рр., авторами яких були Тимофій Калинський, Андріан Чепи, Василь Полетика; 3) записки, що з'явилися з 1819 по 1833 р., у період правління Малоросією Репніна-Волконського, авторами, окрім нього, ще стали Василь Капніст, Віктор Кочубей [13, с. 11].

До поля зору нашого дослідження потрапили листи Василя Черниша – першого маршала Полтавської губернії, автора записки про малоросійські чини та їх визнання як доказів на підтвердження дворянства, листи Андріана Чепи, уродженця Полтавської губернії, що служив у канцелярії П. А. Румянцева та збирав і вивчав документи, які стосувалися історії України. Ним було зібрано чотирнадцять томів історичних документів, котрі було передано до Санкт-Петербургу Якову Марковичу для написання історії Малоросії. Після смерті Якова Марковича ці збірники були втрачені, і тільки через деякий час два томи документів було знайдено Андріаном Чепи. Ось як писав А. Чепи про свою працю: "Я занимаюсь собиранием всяких бумаг до Малороссии касающихся, не только исторических документов, но всяких до прав обстоятельств..." [14, с. 59]. Він у чорновому варіанті зробив спробу систематизувати зібрані ним історичні документи. План А. Чепи "как

расположить сведения и документы к истории Малороссийской” включав 17 пунктів. Перші два пункти стосувалися привілеїв, грамот, указів, універсалів. Восьмий пункт мав назву “О учреждениях канцелярского порядка” [14, с. 59]. Він містив листи Василя Полетики, сина Григорія Полетики, відомого депутата від шляхетства Лубенського полку в Єкатерининську комісію зі складання Нового Уложення. Василь Полетика був повітовим роменським маршалом.

Усіх трьох учасників листування об’єднує одна мета – довести правомірність переходу в дворянство малоросійських військових чинів та розкрити історичне підґрунтя виникнення українського дворянства. Саме Василю Полетиці вдалося дочекатися остаточного вирішення питання про малоросійські чини. Іменним указом Сенату від 20 травня 1835 р. “О Малороссийских чинах, дающих право на действительное или потомственное дворянство” [15] визначались українські чини, що прирівнювалися до російських дворянських та встановлювалися строки, згідно з якими слід було підтверджувати їх. Усі українські військові та цивільні чини, за винятком нижчих – бунчужних товаришів і возних, визнавалися такими, що автоматично поширюють дворянство на їх власників та їхніх нащадків. Це рішення остаточно розв’язало для шляхти останнє питання, яке все ще залишалося відкритим від часів скасування української автономії.

Отже, в період кін. XVIII – поч. XX ст. відклався комплекс джерел з історії дворянських депутатських зібрань України: нормативно-правові акти загальноімперського та місцевого значення, що регламентували різні напрями діяльності депутатських зібрань, а отже, уможливили реконструювання організації їх діловодства; об’ємною, репрезентативною групою стали службові документи, що наявні в державних архівах трьох областей (Житомирської, Київської та Чернігівської) – задовільний ступінь їх збереженості та велика кількість справ дає можливість уникнути однобічного розкриття теми; незначну, але інформативно важливу групу становлять епістолярні джерела – приватне листування Василя Черниша, Адріана Чепи, Василя Полетики, що допомагає розкрити історичне підґрунтя виникнення українського дворянства, висвітлити особливості переходу у дворянство малоросійських військових чинів.

¹ *Виноградова Л. В.* Основные виды документов Сената и организация его делопроизводства / Л. В. Виноградова // Некоторые вопросы изучения исторических документов XIX – нач. XX века. – Л., 1967. – С. 111–132.

² *Виноградова Т. В.* Организация делопроизводства губернских административных учреждений Российской империи в первой половине XIX века : на материалах Олонецкой губернии : дис. ... канд. ист. наук : 05.25.02 / Виноградова Татьяна Вячеславовна. – М., 2004. – 196 с.

³ Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві : джерелознавчий аналітичний огляд / В. С. Шандра. – К., 1998. – 75 с.

⁴ Горфейн Г. М. Основные источники по истории высших и центральных учреждений XIX – начала XX века / Г. М. Горфейн // Некоторые вопросы изучения исторических документов XIX – нач. XX в. – Л., 1967. – С. 73–110.

⁵ Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства от 21 апреля 1785 года // Российское законодательство XI–XX вв. – М. : Юрид. лит., 1987. – Т. 5. – С. 22–59.

⁶ Полное Собрание Законов Российской империи (далі – ПСЗ), 1 собрание – СПб., 1830. – Т. 6 : 1720–1722. – № 3534.

⁷ ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 20 : 1775–1780. – № 14392.

⁸ Сельченкова С. В. Діловодство : практич. посіб. / С. В. Сельченкова. – К. : Інкунабула, 2009. – 480 с.

⁹ Учреждения для управления губерний Всероссийской империи от 7 ноября 1775 года // Российское законодательство XI – XX вв. – М. : Юрид. лит., 1987. – Т. 5. – С. 167–295.

¹⁰ ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 24 : 1796–1798. – № 17594.

¹¹ Там само. – № 17608.

¹² Кучина Т. Г. К вопросу об изучении эволюции эпистолярных источников второй половины XIX – начала XX в. / Т. Г. Кучина // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин. – М., 1984. – С. 40–48.

¹³ Дячук Л. В. Історико-правові записки українського дворянства (кінця XVIII – початку XIX ст.) як пам'ятки історичної думки : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.06 / Дячук Леонтій Володимирович – К., 2001. – 20 с.

¹⁴ Горленко В. П. Из истории южно-русского общества начала XIX в. (письма В. И. Черныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) / В. П. Горленко // Киевская старина. – 1893. – № 1/3. – С. 41–76.

¹⁵ ПСЗ, 2 собрание. – СПб., 1836. – Т. 10, отделение I : 1835. – № 7976.

Изучается источниковая база, которая содержит информацию об общей организации процессов делопроизводства в дворянских депутатских собраниях Украины конца XVIII – начала XX ст. Анализируется комплекс источников, условия его возникновения, уровень, степень информативности и сохранности.

Ключевые слова: дворянские депутатские собрания; организация делопроизводства; законодательные акты; ведомственная нормативная документация; протоколы и журналы заседаний; эпистолярные источники.

The article researches the source base on the information about the common organization of processes of record keeping in the Aristocratic Parliamentary Assembly of Ukraine in the end of 18 – beginning of 20 century. There is analyzed the complex of sources, conditions of the establishment, the level, the degree of informativeness and preservation.

Key words: the Aristocratic Parliamentary Assembly; the organization of record keeping; the legislative acts; the departmental regulatory documentation; the protocols and journals of proceedings; epistolary sources.